
Татјана Стародубцев
(Универзитет у Новом Саду)

ПРЕДСТАВА СЛУЖБЕ АРХИЈЕРЕЈА У БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ НА ВРАЖЈЕМ КАМЕНУ¹

На обронку једне од трију високих стена званих Вражји камен, на десној обали реке Пчиње, у близини Трговишта, налази се црква посвећена Богородици (сл. 1). То је мала једнобродна грађевина са улазима са западне и јужне стране, слабо осветљена, засведена подужним полуобличастим сводом. Њено светилиште, одвојено од наоса зиданом преградом са два пролаза, на средини и у северном делу, има узани травеј и полукружну олтарску апсиду, као и нишу протезиса, чија основа полази на око метар висине од нивелете пода (сл. 2). Грађена је једноставно, притесаним каменом са широким спојницама малтера. Украшена је опекама, насатично постављеним на поткровним венцима и утопљеним тако да творе цик-цак линију или троугаона обличја у појединим деловима фасада. Унутар цркве делимично се очувао стари живопис. Како су фигуре у доњој зони највише страдале, нема очуваних портрета ктитора и владара који би сведочили о личностима које су се старале о подизању и осликавању храма и о времену када су ти радови били обављени. На основу изгледа фресака и њихових иконографских особености, изнета је претпоставка да је најранија повест цркве започела у периоду које омеђују 1350. и 1380. година.²

---

¹ Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177036).

² М. Ракоција, *Црква Свете Богородице на Вражијем Камену*, Саопштења XIX (Београд 1987) 81-107. То је једини објављени текст посвећен тој цркви. У њему су обрађени историја, архитектура и сликарство храма, уз напомену да је тај рад пре свега документарно-монографски, без претензија на потпуну научну обраду, *исто*, 82. Ту су прикупљени и сви текстови у којима се црква помиње, већином географско-етнографске студије и путописне белешке, *исто*, 81. У поглављу о архитектури говори се и о припрати, датованој у XIX век, *исто*, 83-84, сл. 2, 4, 5. На терену, обављеном 5. јуна 2018, могли смо да констатујемо да она више не постоји. Овај рад је настао већином на основу документације начињене том приликом. Аутор ових редова није могао да уђе у простор светилишта, те је био у могућности да сними само фреске видљиве кроз пролазе олтарске преграде. Већину илустрација које се овде објављују начинили су др Небојша Станковић, који је тада боравио на терену, и Немања

сл. 1. Богородичина црква, Вражји камен
fig. 1. The Church of the Holy Virgin in Vražji kamen

Живопис храма је у појединим деловима знатно пострадао, а фреске у најнижој зони олтарског простора и на источној страни зиданог иконостаса, о којима је реч у овом раду, прилично су оштећене и делимично уништене.³ Покрај ликова приказаних архијереја нема видљивих трагова натписа са именима. Стихови молитви на њиховим свицима су више или мање избрисани, те се неретко могу читати на основу трагова преосталих испод некадашњег бојеног слоја. Треба напоменути то да се текст на свитку који држи Богородица Заступница, насликана на источном крају јужног зида наоса храма, очуван у прилично добром стању, разликује се од уобичајеног разговора Богочовека и његове мајке који се среће на таквим представама.⁴ Стога не треба искључити могућност да је до појединих измена или одступања, свакако мањих, долазило и приликом исписивања молитви на свицима које држе епископи представљени у Служби архијереја.

Део призора Литургијске службе отаца цркве који је насликан у олтарској апсиди постављен је тако да започиње на висини која превазилази један метар, у нивоу плоче часне трпезе у храму (сл. 3). У средини, изнад узаног прозора, приказана је часна трпеза покривена тамноцрвеном тканином, украшеном на рубовима широким тракама са бисерјем и окерним врежама на тамнијој позадини које опонашају златовез (сл. 4). На њој почивају патена и путир. На дискусу, наткриљен звездицом, лежи Христос. Он је представљен као дете чије су тело и руке покривени воздухом.⁵ На такав начин је он приказан у

Дејановић, студент Ликовног департмана Академије уметности Универзитета у Новом Саду, без чијих снимака не би било могуће рашчитати све очуване натписе. Аутор им још једном срдечно захваљује на предусретљивости.

³ За представе које припадају целини Служења литургије у овој цркви, Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 90-92, сл. 9-13, 15; Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην αγία τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008, 204, σφ. 143, et passim.

⁴ I. M. Djordjević, M. Marković, *On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the discovery of the figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the naos of Lesnovo*, Зограф 28 (Београд 2000-2001) 31.

⁵ Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 88 и нап. 8. Хара Константиниди ту представу

сл. 2. зидана олтарска преграда и светилиште
fig. 2. built-in iconostasis and sanctuary

сл. 3. олтарска апсида, доња зона

fig. 3. altar apse, first zone

српској средини раније у олтарској апсиди и ниши протезиса храма Свете Тројице у Сопоћанима (1272-1276),⁶ а у XIV веку у Краљевој цркви у Студеници (1318/1319),⁷ храмовима Благовештења у Грачаници (1319-1321),⁸ Ваведeња у Хиландару (1320-1321),⁹ Светог Никите код Скопља

Христа смешта у скупину оних у којима је приказан као живо дете, *исто*, 82 и нап. 48. Међутим, његов лик је уништен у пределу очију.

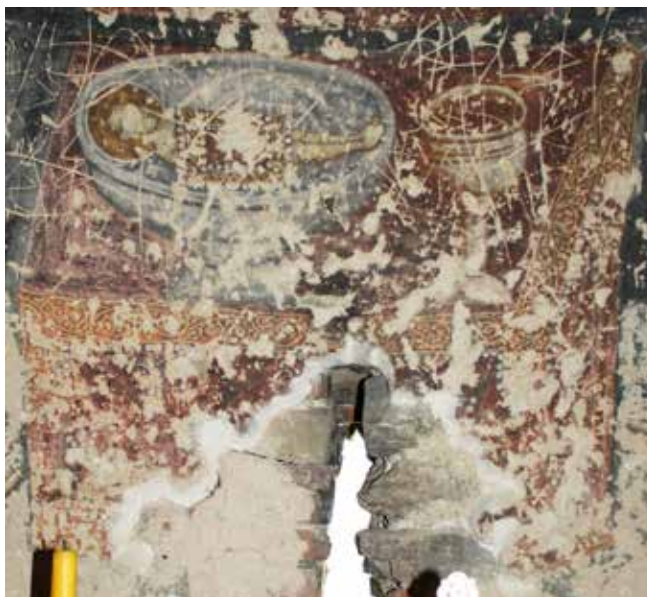
⁶ Б. Живковић, *Сопоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 14-15, 30; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισσιός*, 88, нап. 7, еικ. 34α-β. За време настанка живописа, Б. Тодић, *Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана*, у: *Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 10-13. мај 2002*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд-Крушевац 2002, 361-378.

⁷ Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 114, 236, црт. IV; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισσιός*, 88, нап. 8, еик. 95-96, T. XXX-XXXI. За датовање сликарства, Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 326-327.

⁸ Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд-Приштина 1988, 94, 113, 140; Б. Живковић, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989, VII; Тодић, *Српско сликарство*, 148, 331, сл. 89; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισσιός*, 88, нап. 8, еик. 110.

⁹ Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισσιός*, 88, нап. 8, еик. 118. За датовање живописа, М. Марковић, В. Т. Хостетер, *Прилог хронологији градње и осликавања хиландарског католикона*, Хиландарски зборник 10 (Београд 1998) 201-217.

сл. 4. часна трпеза
fig. 4. holy table

(око 1324),¹⁰ Богородице у Кучевишту (до 1331),¹¹ арханђела Михаила у Леснову (1342-1343),¹² можда у цркви Светог Ђорђа у Полошком (1343-1345)¹³ и, изгледа, у Богородичином храму у Зауму (после 1361).¹⁴

Према Агнецу на светом престоу упућени су двојица писаца литургија. Пошто је сцена постављена тако да започиње у нивоу горње плоче часне трпезе у храму, изнад прилично високог сокла, нижи делови њихових ногу нису приказани. Судаћи по изгледу ликова двојице представљених, северно ступа свети Василије Велики (сл. 5), а јужно прилази свети Јован Златоусти (сл. 6). Одевени су у полиставрионе преко којих су пребачени омофори, а под њима се разазнају и епитрахилији, набедреници и бели стихари са наруквицама са украсима израђеним у боји окера и посутим бисерјем. И један и други архијереј десном руком

¹⁰ Κωνσταντινίδη, *Ο Μελλισμός*, 88, нап. 8, еικ. 103-104; М. Марковић, *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*, Београд 2015, 99, 125, сл. на стр. 125, 146, 148, сл. 4. За датовање фресака, *исто*, 207-217, са изворима и литературом.

¹¹ *Воведение на Богородица Кучевиште*, Скопје 2008, 17; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελλισμός*, 88, нап. 8.

¹² С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 52, 53, 69; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελλισμός*, 88, нап. 8. За време настанка сликарства у цркви, Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова*, Зборник радова Византолошког института (ЗРВИ) 38 (Београд 1999-2000) 373-383.

¹³ Представа Агнеца је веома оштећена и на основу доступних снимака није могуће донети поуздан суд о томе да ли се његове обе руке налазе под ваздухом. За датовање живописа и помен представе Службе архијереја, И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 147, 149.

¹⁴ Претпоставка је донета на основу доступних снимака. За датовање сликарства, Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 103.

сл. 5. свети Василије Велики
fig. 5. St Basil the Great

сл. 6. свети Јован Златоусти
fig. 6. St John Chrysostom

благосиља и левом држи незнатно отворен, готово завијен свитак. Од речи молитви на скученим површинама одвијених делова та два свитка преостали су веома пропали трагови слова. На свитку светог Василија Великог јасно се распознаје само прво слово, К, израђено, као у каквој књизи, црвеном бојом, док читање осталих слова мора остати под знаком питања. Изгледа да се ту може препознати реч $\text{ΚΑΔ|ΠΙ|}\phi$. На свитку светог Јована Златоустог сачувало се једино прво слово, исписано, као и у претходном и свим осталим примерима, црвеном бојом. У њему се разазнаје веома оштећено слово ϕ .¹⁵ Двојица писаца литургија, приказани како десном руком благосиљају и левом носе полуотворене свитке на

¹⁵ За запажања о изгледу светих Василија Великог и Јована Златоустог и о предметима које носе на призору у цркви на Вражјем камену, Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 90, сл. 10-11. Приликом бележења натписа на фрескама користимо следеће заграде: ( ) – рашчитавање под титлом; [ ] – рашчитавање скраћених места која нису стављена под титлу; < > – идентификација првобитног, односно реконструкција оштећеног текста. Усправна црта – | – означава одвајање редова. Текстови молитви у служабницима пренети су у облику у којем су записани.

којима се уочавају речи молитви, у српској средини виде се у црквама Светог Никите,¹⁶ у Кучевишту,¹⁷ Леснову,¹⁸ Полошком¹⁹ и Зауму,²⁰ као и у областима које су биле привремено у оквирима српске државе, на пример, у Митрополији Светих арханђела у Костуру (1359/60)²¹ и доцније у храму Богородице Милостиве на Великој Преспи (1409/10).²² Једнако је био насликан свети Василије Велики у Грачаници,²³ потом у црквама светог Николе у Псачи (између 1365. и 1371)²⁴ и Светог Стефана

¹⁶ И. М. Ђорђевић, М. Марковић, „Маркова црква“ над реком Бабуном у близини Велеса, Зограф 27 (1998-1999) 146; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 28, еικ. 103; Марковић, *Свети Никита*, 99, 137-138, 147, сл. на стр. 125, 137, 138, 146, сл. 4, 20, 21.

¹⁷ *Воведение на Богородица Кучевиште*, 17. На снимцима се разазнају трагови слова на свитку светог Јована Златоустог.

¹⁸ Габелић, *Манастир Лесново*, 69-70, сл. 18-19; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 28, еик. 163-164.

¹⁹ Запажање донето на основу доступних снимака. Објавили су их Ђорђевић, Марковић, „Маркова црква“, 146, сл. 19-20, 22-23. Они су, приликом разматрања представа двојице писаца литургија који десном благосиљају и левом држе потпуно савијене свитке у „Марковој цркви“ у клисури над реком Бабуном, осликаној почетком друге половине XIV века, истражили различите сродне примере, *исто*, 138, 146-147, сл. 6-7. Призори у којима се виде архијереји са сасвим завијеним свицима, наведени у тој студији, неће бити помињани у овом раду.

²⁰ Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 110, сл. 71-72; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 29, где се овај пример налази међу представама са неисписаним свицима. Међутим, на свитку светог Јована Златоустог уочавају се незнатни трагови слова.

²¹ Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά Ι. Βυζαντινά τοιχογραφία. Πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 119, 121, 122; Σ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, 96, еик. 5; Ђорђевић, Марковић, „Маркова црква“, 146; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 28, еик. 186-188; Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)*, Θεσσαλονίκη 2016, 38, еик. 2, 7, 8. Касније примере у области Костура, с краја XIV и из прве половине XV века, нећемо наводити.

²² Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 38, црт. 15; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 28, еик. 268; S. Bogevska-Caruano, *Les églises rupestres de la région des lacs d'Ohrid et de Prespa, milieu du XIIIe - milieu du XVIe siècle*, Turnhout 2015, 501-502, fig. 76, ill. 68; Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, 384, еик. 314.

²³ Тодић, *Грачаница*, 94, 113, 140; Живковић, *Грачаница*, VII; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 29, еик. 110, где су те представе наведене међу примерима са неисписаним свицима. На оном који држи свети Василије Велики виде се извучене линије, те треба претпоставити да је био исписан. Нешто раније је тако, на пример, био приказан и свети Поликарп над Агнецом у протезису храма у Старом Нагоричину (1316-1317), Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 74; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 29, где је укључен у скупину архијереја са неисписаним свицима. На основу видљивих извучених линија, може се претпоставити да се ту налазио натпис неке молитве, али да је био израђен на прилично сувом малтеру, те је боја отпала. Иначе, сличне представе других архијереја у бочним деловима олтарског простора нећемо помињати.

²⁴ Запажање је засновано на доступним снимцима. За датовање живописа и помен представе Службе архијереја, Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 172, 175.

у Кончи (после 1366),²⁵ а свети Јован Златоусти у олтарској апсиди храма Вазнесења у Дечанима (око 1345).²⁶ Изгледа да су се представе двојице писаца литургије приказаних како благосиљају десном руком и левом носе неисписане полуотворене свитке ређе јављале.²⁷ Поставља се питање о томе да ли је, на основу незнатних остатака слова, могућа идентификација двеју молитви на свицима писаца литургија у цркви на Вражјем камену. Може се претпоставити да се на свитку светог Василија Великог налази молитва над кадиллом, којом, у средњовековним рукописима, започиње служба. Њене почетне речи гласе: *КЏДНЛО ТИ ПРИНОСИМЪ ХЕ БЕ НШЪ, ВЪ БОНЮ БЪГОУХАНІА* у српском средњовековном рукопису из 1395. Дечани 123 (fol. 7r)²⁸ и *КЏДНЛО ТИ ПРИНОСИМЪ ХЕ БЕ НАШЪ, ВЪ БОНЮ БЪГОУХАНІА* у служабнику штампаном 1519. године.²⁹ С друге стране, у тексту коју носи свети Јован Златоусти, од којег је преостало само прво слово *ϕ*, могли би се препознати помени које свештеник изговара непосредно пре молитве над кадиллом, када узме другу просфору у служби проскомидије – о сваком епископству православном, о надлежном епископу и свима у јерејском чину, о благочастивим и богочуварним царевима, о рабу божјем игуману и о братији и о саслужујућим презвитерима и о ђаконима и о свој братији, затим живима и о блаженим ктиторима обитељи.³⁰ Одмах

²⁵ С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008, 79, црт. 20, 41, Т. VII.

²⁶ Б. В. Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 80-81, сл. 2, 4; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 28, еικ. 145. За датовање тог дела сликарства: Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 114, 124, 125. Свети архијереј јужно од часне трпезе у Благовештенској цркви у Градцу (око 1276), вероватно Јован Златоусти, такође је приказан како благосиља десном руком и левом носи полуотворени свитак, на којем нема трагова слова, те није могуће утврдити да ли је био исписан, Д. Павловић, *Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима*, Зограф 36 (2012) 89-92, 102.

²⁷ Пошто се слова натписа молитви на свицима двојице писаца литургија у цркви на Вражјем камену једва разазнају, они су у истраживањима уведени у ту скупину, Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 29. Неисписани полуотворени свици налазе у рукама писаца литургије у цркви Светог Николе Кирици у Костуру (око 1360 или између 1370. и 1380), Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 29; Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, 169, еικ. 108, 109, 138, а без речи молитве је и свитак светог Василија Великог у храму Светог Николе Дзодза у истом граду (око 1360. или између 1360. и 1380), где свети Јован Златоусти десном руком благосиља и у левој шаци ништа не држи, Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 251-254, еικ. 149; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 128, нап. 29, еικ. LVI; Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, 75, еικ. 44, 58. Подсећамо на већ поменути ранији пример из Градца, где свети архијереј, вероватно Јован Златоусти, носи полуотворени свитак, на којем данас нема трагова слова, Павловић, *Зидно сликарство градачког католикона*, 89-92, 102.

²⁸ За основне податке о том рукопису, Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI - XVII века)*, Београд 1982, 101, бр. 1438.

²⁹ Наведено према, *Литургија 1519. Фототипско издање*, прир. К. Мано-Зиси, Београд – Источно Сарајево 2008, 10⁷.

³⁰ *Исто*, 9-9⁷. У рукопису Дечани 123 прва три помена се налазе на fol. 6v, али нема оних у наставку због тога што у тој књизи, поремећеног редоследа листова у првом делу, у ствари, недостаје лист између fol. 6v и fol. 7r. Истим словом почињу и

треба рећи да у представама Литургијске службе отаца цркве, судећи по очуваним примерима, није постојао обичај исписивања речи ни молитве над кадилом нити помена приликом узимања друге просфоре.³¹ Почетне редове молитве над кадилом запазили смо само на свитку светог Јована Златоустог у храму Ваведења у Новој Павлици (прва половина последње деценије XIV века).³² Стога поменуте могуће идентификације треба узимати уз велику уздржаност.

Остали епископи који учествују у призору Службе архијереја у цркви на Вражјем камену приказани су, као што је уобичајено, у пуној фигури пошто се налазе изнад сликаног сокла који на зидовима светилишта има исту висину као и дуж наоса. На источном зиду олтару, у северном делу, налази се ниша. Ту је смештен један голобради свети ђакон кратке косе, приказан до појаса, са, изгледа, веома оштећеном кадионицом у десној руци и дарохранилницом у левој, покривеној огртачем. Изнад њега се налази други свети ђакон, постављен испод украшеног сликаног лука, исто допојасно представљен и голобрад, само са нешто дужом косом, са крстом у десној руци и предметом црвене боје, прилично неодређеног облика, у левој, опет покривеној.³³ Наспрамно, у јужном делу источног зида,

---

помени велике јектеније, пре молитве првог антифона, али њих изговара ђакон. За те помене, уп. Дечани 123, fol. 9r-9v; *Литургија 1519*, 13-13'.

³¹ Њих нема у опсежном прегледу молитви на свицима у рукама светих архијереја који прилаже Хара Константиноиди, уп. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 219-238. У примерима у којима двојица писаца литургије носе полуотворене свитке на којима је могуће ишчитати текстове, срећу се друге молитве. На свицима исписаним на грчком налазе се две молитве које се говоре за време освећења часних дарова, прва над хлебом и друга над путиром. Такви примери виде се у Светом Никити (Марковић, *Свети Никита*, 99, 137), Митрополији у Костуру (Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 201) и Богородичиној цркви на Великој Преспи (Bogevska-Sarapano, *Les églises rupestres*, 501-502). На основу доступних снимака претпостављамо да су у Полошком, опет на грчком језику, исписане исте молитве из литургији верних: благосиљања хлеба (свети Василије Велики, северно) и благосиљања чаше (свети Јован Златоусти, јужно). За те молитве: F. E. Brightman, *The Texts Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church, Vol. I. Eastern Liturgies*, Oxford 1967 (1st ed. 1896), 330. О тим двама молитвама на свицима епископа у представама Службе архијереја, и то најчешће на онима које носе двојица писаца литургија, Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 225. Текстови на поменутим свицима у Кучевишту и Зауму веома су оштећени и нисмо у могућности да их рашчитамо на основу доступних снимака. С друге стране, на свицима исписаним на српскословенском виде се молитва Предложења код светог Јована Златоустог и молитва коју свештеник тихо чита за време појања Херувимске песме код светог Василија Великог у Леснову (Габелић, *Манастир Лесново*, 70), а исти је случај са полуотвореним свитком светог Јована Златоустог у Дечанима (Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, 80-81).

³² Б. Живковић, *Павлица. Цртежи фресака*, Београд 1993, 17; Б. Цветковић, *Манастир Нова Павлица. Историја, архитектура и живопис*, Београд 2010, 110, 150 (необјављена докторска дисертација). За датовање сликарства, Б. Цветковић, *Портрети у наосу Нове Павлице: историзам или политичка актуелност?*, Саопштења XXXV-XXXVI (2006) 79-97.

³³ Уп. Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 91, сл. 10, где је светитељ у ниши наведен као голобрад у тамномрком монашком оделу са кадионицом у десној руци, док је за оног изнад нише изнета претпоставка да је то, по свој прилици, архиђакон Стефан

сл. 7. свети
Кирил
Александријски
fig. 7. St Cyril of
Alexandria

сл. 8. непознати
свети архијереј,
северни зид
fig. 8. unidenti-
fied holy hierarch,
northern wall

према апсиди прилази свети Кирил Александријски (сл. 7). Препознат је на основу нарочите митре коју има на глави. Поглед је благо усмерио нагоре, како је неретко представљан. Његова фигура, иако оштећена, очувала се у пуној висини, те се види да су његове одежде једнаке онима какве носе писци литургија, али и то да он има прилично широк и богато украшен епитрахиљ. На свитку који држи обема рукама чита се молитва првог антифона. Јасно се распознаје део којим она започиње Г(ОСПО)ДИ Б(О)ЖЕ НАШ(Ъ) Ё(ГО)ЖЕ ДРЪЖА(БА) НЁ..., док речи у наставку, због тешких оштећења, није могуће поуздано ишчитати.³⁴ Почетак те молитве гласи: ГИ БЁ НШЪ ЁГОЖЕ ДРЪЖАБА НЕПОБЪДНМАА· И СЛАВА НЕПОСТИЖНАА· у рукопису Дечани 119 из XIV века (fol. 3v)³⁵ и готово једнако, ГИ БЁ НАШЪ ЁГОЖЕ ДРЪЖАБА НЕПОБЪДНМА· И СЛАВА НЕПОСТИЖНМА· у другом, Дечани 121, такође из XIV века (fol. 3v).³⁶ Промена се запажа у примерку Дечани 123 из 1395.

који држи у десној руци крст и у левој дарохранилницу.

³⁴ За идентификацију светог Кирила Александријског и за раније читање натписа на његовом свитку, *исто*, 90-91, сл. 10.

³⁵ За тај рукопис, Богдановић, *Инвентар*, 101, бр. 1439.

³⁶ О том рукопису, *исто*, 101, бр. 1441. Тај и претходно поменути рукопис нисмо навели у одељку о молитви над кадилом пошто се листови на којима се она

(fol. 10r)³⁷ и ту се виде речи: ГИ БѢ НАШЬ· ЕГОЖЕ ДРЪЖАВА НЕСКАЗАНА, И СЛАВА НЕПОСТЫЖНАЯ·, као и у Служабнику штампаном 1519, у којем се чита: ГИ БѢ НАШЬ, ЕГОЖЕ ДРЪЖАВА НЕСКАЗАННА· И СЛАВА НЕПОСТИЖНА·.³⁸ Стога није могуће установити да ли је последња очувана реч на свитку светог Кирила Александријског, од које су преостала прва два слова, гласила НЕПОБѢДИМА или НЕСКАЗАНА. Иначе, поменута молитва је у живопису често исписивана на свицима архијереја, како у Византији, тако и у Србији.³⁹

У наставку, на бочним зидовима источног травеја цркве на Вражјем камену, ступа по један свети јерарх. На северном зиду налази се прилично сед архијереј кратке равне густе косе и дуге узане браде (сл. 8). За разлику од осталих насликаних епископа, који носе полиставрионе, он има тамносмеђи фелон, испод којег се виде одејанија једнака као код других његових саслужитеља. Веома оштећена фигура тог архијереја очувала се до висине краја раскошно украшеног епитрахиља, док је доњи део његових одора и ногу уништен. На свитку, који држи обема рукама, уписана је молитва другог антифона. Њен почетни део, Г(ОСПО)ДИ Б(О)ЖЕ| НАШЬ| СП(АС) И ЛЮ|ДИ СВОЯ|, јасно се разазнаје, слова која следе могу се рашчитати као <И БЛАГО|СЛО|<БИ> ДО|..., док препознавање оних иза њих, данас уништених, остаје неизвесно.⁴⁰ У средњовековним књигама почетак те молитве гласи: ГИ БѢ НАШЬ, СПСН ЛЮ| СВОЕ· И БЛВН ДѢ| АННІЕ ТВОЕ у рукопису Дечани 119 (fol. 4v), ГИ БѢ НАШЬ, СПСН ЛЮ| СВОЕ· И БЛВН ДѢ| АННІЕ СВОЕ· у примерку Дечани 121 (fol. 4r), БЖЕ НАШЬ, СПСН ЛЮ|ДИ СВОЕ (И Б)ЛВН ДѢ| АННІЕ ТВОЕ· у оном Дечани 123 (fol. 11r), а ГИ БѢ НАШЬ, СПСН ЛЮ|ДИ СВОЕЕ И БЛВН ДѢ| АННІЕ СВОЕ· у Служабнику из 1519. године.⁴¹ Стога није могуће утврдити да ли је у цркви на Вражјем камену уништена реч која би следила гласила ТВОЕ или СВОЕ. Та молитва се прилично често среће на свицима светих епископа представљених у Литургијској служби отаца цркве на просторима Византије и Србије, тек нешто ређе од молитве првог сагласја.⁴² У овом епископу није могуће поуздано препознати одређеног светог јерарха, пошто његов изглед одговара ликовима неколиких, као што су, на пример, Игњатије Богоносац, Јаков брат Божји, Дионисије Ареопагит и, понекад, Јован Милостиви.⁴³ На јужном зиду источног травеја цркве на Вражјем

налазила нису сачували.

³⁷ Треба указати на то да су у рукопису Дечани 123 поједини листови веома оштећени и неки повезани на погрешним местима.

³⁸ Наведено према, *Литургија 1519*, 13'.

³⁹ Уп. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 220.

⁴⁰ За тог светог архијереја и његову другачију горњу хаљину, као и за раније читање натписа на његовом свитку, Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 91-92, сл. 13. Изгледа да свети Никола, представљен у близини, у доњој зони на источном крају северног зида наоса цркве на Вражјем камену, такође нема полиставрион. Међутим, његова фигура је у толикој мери оштећена да није могуће поуздано утврдити да ли он носи фелон или сакос. За идентификацију тог светог, *исто*, 92, сл. 28.

⁴¹ Наведено према, *Литургија 1519*, 14'.

⁴² Уп. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 220.

⁴³ До предлога за претпоставке о томе који су свети архијереји били приказани у цркви на Вражјем камену дошли смо путем поређења ликова тих светих у представама

сл. 9. непознати свети архијереј, јужни зид
fig. 9. unidentified holy hierarch, southern wall

сл. 10. непознати свети архијереј, олтарска преграда, источна страна, јужни део
fig. 10. unidentified holy hierarch, iconostasis, east side, southern part

камену прилази проседи архијереј густе кратке косе и јаке браде средње дужине, при крају подељене у два веома широка обла прамена (сл. 9). Одевен је једнако као и већина осталих епископа саслужитеља који имају полиставрионе. Обема рукама држи свитак са речима молитве трећег антифона на којем се чита: **ЕЖЕ ОБЕШЕНИЈЕ СИНЕ ЕДИННОГЛА(С)НЫЕ ДАРОВАВЪ М(О)ДСТВУ.**⁴⁴ Почетак те молитве у древним књигама гласи: **ИЖЕ ОБШЕИЕ СІЕ И СЪГЛАСНІЕ НАМЪ ДАРОВА МЯТВЫ.** у рукопису Дечани 119 (fol. 5r), **ИЖЕ ОБШЕИЕ СІЕ И СЪГЛАСНІЕ НАМЪ ДАРОВАВЪ МЯТВЫ.** у примерку Дечани 121 (fol. 4v), **ИЖЕ ОБШЕИЕ СІЕ И СЪГЛАСНІЕ НАМЪ ДАРОВАВЪ МЯТВЫ.** у оном Дечани 123 (fol. 12r), односно **ИЖЕ ОБШЕИЕ СІЕ И СЪГЛАСНІЕ НАМЪ ДАРОВАВЪ МЯТВЫ.**

Службе архијереја у српским средњовековним црквама, те такве примере, као год и обимну литературу, нећемо наводити.

⁴⁴ За тог светог архијереја и за раније читање натписа на његовом свитку, Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 91, сл. 12.

у Служабнику из 1519. године.⁴⁵ Она је прилично често исписивана на свицима светих архијереја у призорима Литургијске службе отаца цркве у Византији и Србији.⁴⁶ У цркви на Вражјем камену њен садржај делимично одступа у избору речи од уобичајеног у древним књигама. Наиме, почетна реч гласи *ѠЖЕ* уместо *ИЖЕ* или *ИЖЕ*, док је она *СЪГЪННІЕ*, *СЪГЪАСННІЕ*, *СЪГЪАСННІЕ* уписана као *ЕДИННОГЪАСННІЕ*, а *МЪТЪВЫ*, *МЪТЪВЫ* је забележена као *МОЛЪТВЫ*. Те другачије речи није могуће уочити на свицима са том молитвом у другим средњовековним храмовима осликаним на српским просторима. Није познато да ли та одступања треба приписати томе што је као предложак коришћен неки служабник неуобичајеног избора појединих речи или пак омашкама сликара. Стога треба подсетити и на необичан садржај разговора исписаног на свитку Богородице Заступнице у храму на Вражјем камену, који је поменут на почетку овога рада. Иначе, међу епископима често сликаним у Служби архијереја, лик овога најближе сроднике има у представама светих Григорија Богослова и Атанасија Великог. Међутим, изглед косе и браде и једног и другог је био променљив. Представљани су са густом кратком косом или као проћелави, са брадом која се увек шири ка врху, али је понекад равно поткресана, а каткад завршена у два обла прамена.

Потом следи свети јерарх насликан у јужном делу источног лица зидане олтарске преграде (сл. 10). И он је просед, сличне косе као што је она код претходног светог епископа, а и браде проширене при врху, с тим што је његова равно завршена. По свему судећи, обучен је једнако као и онај што пред њим ступа. На његовом свитку, који држи обема рукама, исписана је молитва малог входа: *ВЛ[А]Д[И]КО| Г(ОС)П(ОД)Н Б(О)ЖЕ| Н(А)ШЪ ПО|СТАВЛЕ|(Н) НА Н(Е)|Б(Е)С(Е)ХЪ У|(Н)НЫ И ВО|ННЪСТ(В)А АНГ.Л.Н|...*⁴⁷ Њене почетне речи у старим књигама гласе: *ВЛКО ГИ БЕ НАШЪ, ПОСТАВЛЕНЪ НА НБСЪХЪ УНЫ ВОИ-СТВА, АГГЛЪ, И АРХАГГЛЪ* у рукопису Дечани 119 (fol. 6r), *ВЛКО ГИ БЕ НАШЪ, ПОСТАВЛЕНЪ НА НБСЪХЪ УНЫ И ВОИНСТВО, АГГЛЪ, И АРХАНГЛЪ* у оном Дечани 121 (fol. 5r), *ВЛКО ГИ БЖЕ НАШЪ, ПОСТАВЛЕНЪ НА НБСЕ УННИ И ВОИНСТВО, АГГЛЪ И АРХАГГЛЪ* у примерку Дечани 123 (fol. 13v), а *ВЛКО ГИ БЕ НАШЪ, ОУСТАВЛЕНЪ НА НБЪХЪ УНЫ И ВОИНСТВО АГГЛЪ И АРХАГГЛЪ* у Служабнику из 1519. године.⁴⁸ Она се нешто ређе среће на свицима светих епископа представљених у Литургијској служби отаца цркве у Византији и Србији, али далеко од тога да није уобичајена.⁴⁹ У цркви на Вражјем камену у њој је уписана реч *ПОСТАВЛЕН*, редовно присутна у древним рукописима, коју је тек у штампаном издању заменила реч *ОУСТАВЛЕН*. У стиховима те молитве на свицима приказаних архијереја и иначе се чита иста реч као и у цркви на Вражјем камену, на пример, *ПОСТАВЛЕНЪ* у Грачаници,⁵⁰ *ПОСТАВЛЕН* у

⁴⁵ Наведено према, *Литургија 1519*, 15.

⁴⁶ Уп. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισσιός*, 220-221.

⁴⁷ За тог светог архијереја и за раније читање молитве на његовом свитку, Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 92, сл. 9, 15.

⁴⁸ Наведено према, *Литургија 1519*, 16.

⁴⁹ Уп. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισσιός*, 221.

⁵⁰ Уп. Тодић, *Грачаница*, 81.

храму Светог Никите,⁵¹ односно део који гласи *ΠΟΣΤΑΒΛΗ...* у Богородичиној цркви у Матеичу (између 1348. и 1352).⁵² Лик светог јерарха насликано на јужном крају источне стране иконостаса храма на Вражјем камену, већ је речено, сличан је изгледу светог архијереја који му претходи и, опет, најближе сроднике има у представама светих Григорија Богослова и Атанасија Великог. Најзад, на истој страни иконостаса, на узаном пољу између средњег и северног пролаза, разазнају се незнатни фрагменти фигуре још једног светог епископа. У ствари, нешто боље су се очували само доњи делови омофора и епитрахиља, богато украшених и посутих бисерјем.⁵³ На основу остатака одежди и видљивих трагова стопала, стиче се утисак је он чеоно окренут.

На крају, треба нагласити особености представе Службе архијереја у цркви на Вражјем камену и уочити њене иконографске сроднике у очуваном српском средњовековном сликарству. Мали Христос чије су руке покривене воздухом и двојица писаца литургије који благосиљају десном руком и левом носе полуотворене свитке са исписаним почетним речима молитви срећу се у цркви Светог Никите, храмовима у Кучевишту и Леснову, можда и у Полошком и вероватно у Зауму.⁵⁴ Поред тога, у тим блиским примерима, као и у цркви на Вражјем камену, покрај часне трпезе нема анђела-ђакона или каквих других бесплотних бића.⁵⁵ Требало би имати у виду и то да се храм о којем је реч налази у близини једног древног и знаменитог светилишта, манастира Светог Прохора Пчињског, чија је црква била обновљена и украшена у доба владавине краља Милутина. Њен стари живопис, израђен око 1315, пресликан је 1488/1489. године. Претпоставља се да је на млађем слоју фресака готово потпуно поновљен програм првобитног сликарства.⁵⁶ Уколико је то заиста био случај, онда зографи храма на Вражјем камену нису имали задатак да понове узор из оближњег угледног светилишта.⁵⁷

⁵¹ Уп. Марковић, *Свети Никита*, 100.

⁵² Уп. Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 299, сл. 10, Т. XVII.

⁵³ За тог светог архијереја, Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 92, сл. 9.

⁵⁴ Подсећамо на то да, због оштећења, на основу доступних снимака није могуће сасвим поуздано утврдити да ли су у последња два наведена храма обе руке Христа Агнеца покривене воздухом.

⁵⁵ Нема их ни у Богородичиној цркви на Великој Преспи, уп. Суботић, *Охридска сликарска школа*, црт. 15; Vogevska-Carupano, *Les églises rupestres*, fig. 76, ill. 68. Двојица анђела-ђакона са рипидама присутни су само у Митрополији у Костуру, уп. Πελεκανίδης, *Καστοριά, πίν.* 119, 121, 122; Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, еик. 5; Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισιός*, еик. 186-188; Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, 38, еик. 2, 7, 8. О представама анђела-ђакона и небеских сила уз Агнеца, Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισιός*, 117-124.

⁵⁶ Тодић, *Српско сликарство*, 318-319; Ј. Проловић, *Живопис цркве Светог Прохора Пчињског од XIV до XVI/XVII века*, у: *Манастир Свети Прохор Пчињски*, ур. Н. Макуљевић, Београд-Врање 2015, 235, 237.

⁵⁷ За представу Службе архијереја, односно за остатке првобитне слике и за очуване фреске млађег слоја, Проловић, *Живопис цркве Светог Прохора Пчињског*, 224, 227, 258-261, 290-292, сл. 22-29, 69-76, 78-79.

Многи свети јерарси у представи Службе архијереја у цркви на Вражјем камену нису поуздано идентификовани. Ипак, наслућује се то да се творац програма сликарства у том храму, који је, нажалост, данас непознат, приликом њиховог одабира ослањао на уврежене обичаје. Што се избора исписаних молитви тиче, он је, наравно, као и у свакој целини која преноси службу епископа у свет слике, нарочито осмишљен. Ова представа се издваја по томе што се ту налази пет молитви из само једног дела евхаристијске службе – литургије освећених – којима је можда претходио почетак помена за живе из службе проскомидије, док нема ниједне молитве из литургије верних. Питање о томе да ли је до појаве појединих неубичајених речи у њима дошло због коришћења неког рукописа служабника са самосвојним избором речи као обрасца или услед омашки зографа остаје отворено. Најзад, особености о којима је и било највише речи – начин на који је приказан Агнец и представе двојица писаца литургије који благосиљају десном руком и левом држе полуотворене свитке са исписаним молитвама, као год и одсуство бесплотних саслужитеља – показују да је творац програма живописа у цркви на Вражјем камену следио обичаје честе у оближњим просторима током XIV века. Све то показује да је он добро познавао и иконографске традиције и нове токове који се срећу у храмовима осликаваним у недалеком јужним подручјима, односно да је пратио свежа збивања у уметности свог времена.

Tatjana Starodubcev

(University of Novi Sad)

REPRESENTATION OF OFFICIATING BISHOPS IN THE CHURCH
OF THE HOLY VIRGIN IN VRAŽJI KAMEN

The Church of the Holy Virgin in Vražji kamen (meaning Devil's Rock), by the southern border of the modern Serbia, is a small single-nave building with a built-in iconostasis (figs. 1-2). The assumption is that it was frescoed between 1350 and 1380. The paintings of the lowest part of the altar and on the eastern side of the iconostasis are heavily damaged and partially destroyed. There are no visible traces of the inscriptions by the images of the bishops, and prayers on their scrolls are more or less effaced.

A holy table with a chalice and a paten with Christ the Amnos surmounted by an asterisk is painted in the middle of the altar apse (figs. 3-4). Christ is portrayed as a child, his body and arms are covered with an aer. He was represented in this way in the Serbian milieu during the 14th century in the churches of Sts Joachim and Anne in Studenica, in Gračanica, of St Niketas nearby Skopje, of the Holy Virgin in Kučeviste, in Lesново, perhaps in Pološko and apparently in Zaum.

Sts Basil the Great and John Chrysostom are directed to the holy table (figs. 3, 5-6). Both bishops bless with their right hands while holding in their left hands semi-open scrolls with remnants of letters of prayers. The writers of the liturgies represented in such way can be seen in the Serbian lands in the churches of St Niketas, in Kučeviste, Lesново, Pološko and Zaum. The words of the prayers written in unfolded parts of the two scrolls in the Church in Vražji kamen have only been preserved in poorly damaged traces of letters. It can be assumed that the prayer over the censer, set at the very beginning of the Liturgy of the Catechumens

in medieval manuscripts, is written on the scroll of St Basil the Great (fig. 5). In the text of St John Chrysostom, which has only the first letter O preserved, one might recognize the commemorations pronounced by the priest immediately before the prayer over the censer, when the second prosphora in the Liturgy of Preparation is taken (fig. 6).

On the eastern wall of the altar, in the northern part, two half-length images of the holy deacons are placed, one in the niche and the other one above it. In the southern part of that wall, St Cyril of Alexandria approaches the apse (fig. 7). The prayer of the first antiphon reads on his scroll.

Two holy bishops continue to the side walls of the eastern bay. The one on the northern wall cannot be reliably identified because his appearance corresponds to the faces of a few, such as, for example, Ignatius the God-Bearer, James brother of the Lord, Dionysius the Areopagite, as well as occasionally John the Almsgiver (fig. 8). The prayer of the second antiphon is written on his scroll. A bishop whose character matches the appearance of Sts Gregory the Theologian and Athanasios the Great approaches on the southern wall (fig. 9). He holds a scroll with the words of the prayer of the third antiphon.

He is followed by a holy hierarch represented in the southern part of the east face of the altar barrier (fig. 10). His image, similar to the appearance of the bishop who precedes him, has the closest lookalikes in the portrayals of Sts Gregory the Theologian and Athanasios the Great. The prayer of the little entrance reads on his scroll. Finally, scarce fragments of the figure of a holy hierarch discern in the narrow area between the middle and the northern passage on the same side of the iconostasis. It appears as if he was represented facing frontally.

Regarding the choice of prayers, the composition in the church in Vražji kamen is distinctive because there are five of them deriving from only one part of the Eucharistic service – the Liturgy of the Catechumens – which may have been preceded by commemorations from the Liturgy of Preparation, while there isn't any prayer from the Liturgy of the Faithful. The most discussed peculiarities – the way the Amnos is depicted and the representations of the two writers of the liturgies – suggest that the creator of the painting programme in the church in Vražji kamen followed the customs common in the nearby areas during the 14th century. This shows that he knew well both iconographic traditions and new practice which appeared in churches frescoed in the neighboring southern regions, and that he followed new trends in the contemporary art back in the day.